

לחימה בטרור לאור ערכים

עמוד השער של השבועון "טיים",
שיצא לאור יום לאחר סיום מבצע
"עופרת יצוקה" ב־19 בינואר 2009

ד"ר ישראל בן דור
היסטוריון

סא"ל (מיל') משה שחר
מפא"ת

מערכת הערכים שאימצו מדינות המערב - במיוחד במאה ה־20 - הביאה את הלחימה בטרור למבוי סתום: כיום אי־אפשר למגר אותו רק באמצעים צבאיים. יש להכיר במגבלות האלה ולפתח תפיסת התמודדות כוללנית עם הטרור

הרעיון המרכזי

עמוד השער של השבועון "טיים" מ־19 בינואר 2009 הוקדש למבצע "עופרת יצוקה" שהסתיים יום אחד לפני כן, אך השער הוכן בוודאי עוד לפני שהסתיים המבצע. הכותרת של עמוד השער הייתה: "מדוע ישראל אינה יכולה לנצח". המאמר הפותח, שעסק במבצע, הוכתר בכותרת: "האם ישראל יכולה לשרוד את ההתקפה על עזה?"¹ מה ידע כתב העת שלא ידעה ישראל באותה העת? האם ניתן לקבוע שתוצאות המבצע היו בבחינת ניצחון?

במאמר הזה אנחנו טוענים שלא ניתן למגר טרור באופן סופי וכי נגזר על ישראל להמשיך להתמודד איתו עוד למשך שנים רבות. על ישראל להשלים עם המציאות שבה הטרור הוא בעיה שאין לה פתרון מוחלט - בדומה לתאונות הדרכים ולפשעיה. לכן על ישראל לחזק את יסודותיה ולהיערך להתמודדות ממושכת.

בעקבות מעשי הזוועה בשתי מלחמות העולם עברה הציוויליזציה המערבית, שממנה שואבת ישראל את הלגיטימיות ואת העוצמה הנדרשים לקיומה, מהפכה ערכית המגנה לחלוטין כל פגיעה באוכלוסייה אזרחית בזמן מלחמה, גם אם מדובר במלחמה צודקת נגד ארגון טרור שמנצל את האזרחים והופך אותם מגן להיערכותו ולפעולותיו. בנסיבות האלה מערכת הערכים שצה"ל מחויב לה מנטרלת את יכולתו למגר את הטרור, גם אם עוצמתו הצבאית גדולה לאין שיעור מזו של היריב. החברה הישראלית ומנהיגותה לא הפנימו עדיין את המציאות שנוצרה, ולכן מתקבלות החלטות שגויות שתוצאותיהן מחזקות את היריב.

פתיחה

במבצע "עופרת יצוקה" ברצועת עזה נהרגו - על פי נתוני צה"ל - 1,166 בני אדם, מתוכם 709 פעילי המערך הצבאי והביטחוני של החמאס ושל ארגונים אחרים. לפחות 60% מכלל ההרוגים הפלסטינים במבצע היו פעילי טרור שהשתתפו בלחימה.² מספר הפצועים נאמד בכמה אלפים, ועשרות אלפים איבדו את בתיהם.

שטחה של רצועת עזה הוא כ־365 קמ"ר, ואוכלוסייתה מונה כ־1.4 מיליון תושבים. קרוב ל־50% מהתושבים הם ילדים מתחת לגיל 15. פעילי הטרור פעלו מתוך האוכלוסייה האזרחית הצפופה, וכך קרה שמהירי של צה"ל לעבר חמושים נפגעו גם אזרחים. דו"ח גולדסטון האשים הן את ישראל והן את הפלסטינים בהפרת החוק הבינ־לאומי ואולי אף בפשעים נגד האנושות. הדו"ח קרא לשני הצדדים לחקור את האפשרות שאכן הפרו את החוק הבינ־לאומי, ואם חקירה כזאת לא תיערך, המליץ להעביר את הממצאים לבית הדין הפלילי הבינ־לאומי בהאג, לדיון במועצת הביטחון ואף לפתוח בחקירה במדינות החברות

במועצת האו"ם לזכויות האדם אם ישיגו ראיות להפרת זכויות אדם.³ ישראל הזדעזעה והתאכזבה מהדו"ח ודחתה אותו מכל וכל - על תשתיתו, העובדתית לכאורה, ועל מסקנותיו - וטענה שמדובר במסמך שתוצאותיו נקבעו מראש. בין היתר התרעמה ישראל על ההתעלמות הגורפת מכך שהחמאס ניצל באופן ציני את האוכלוסייה האזרחית בכך שהפך אותה למגן ואת שטחי המגורים - לזירת קרב. כמו כן טענה ישראל שהדו"ח התעלם לחלוטין ממעשי הטרור של החמאס ומהסבל הרב שנגרם לתושבי הדרום מידי הרקטות במשך שנים רבות.⁴

לאחר "עופרת יצוקה" נפתחו בישראל 47 חקירות פליליות בקשר לאירועים שהיו במהלך פעולת צה"ל ברצועת עזה. כמה מהחקירות הובילו להגשת כתבי אישום ובהם נגד שני חיילים שאילצו קטין פלסטיני לסייע להם באופן שסיכן אותו ונגד חייל שנחשד בהריגת אזרחית פלסטינית מתוך קבוצה של אזרחים שהלכו לעבר עמדה של צה"ל. כמה חקירות נוספות הסתיימו בנקיטת צעדים משמעותיים, כגון נגד תא"ל ואל"ם שאישרו ירי ארטילרי שחרג מטווחי הבטיחות הנדרשים באזורים בנויים. באפריל 2011, שנה וחצי לאחר פרסום הדו"ח, בעקבות החקירות שערכה ישראל, הביע גולדסטון חרטה וקבע שישראל לא פגעה במכוון באזרחים במסגרת מדיניותה, בעוד שאין ספק כי החמאס ביצע פשעי מלחמה כשירה טילים על אזרחי ישראל.⁵

יש מקום לשאלה כיצד ניתן לשלוח גייסות למלחמה כאשר המפקדים יודעים שלאחר מעשה הם עלולים להסתבך בחקירות ובמשפטים. מלחמה הייתה כרוכה מאז ומתמיד בפגיעה באוכלוסייה אזרחית. במאה ה־20 אף הפכה האוכלוסייה האזרחית ליעד צבאי מובהק - במיוחד במלחמת העולם השנייה. הפצצת ערים הייתה אסטרטגיה מקובלת על כל הצבאות הלוחמים. מעריכים שבאירופה לבדה נהרגו במלחמה יותר מ־27 מיליון אזרחים.⁶

בעקבות הזוועות של שתי מלחמות העולם, ובהן שואת העם היהודי, התפתחה בתרבות המערב מערכת ערכים שבמוקדה השאיפה לצמצם ככל האפשר את הפגיעה באזרחים בזמן מלחמה. שפר גורלן של המדינות במערב אירופה ובמרכזה, והן נהנות משלום יציב מאז 1945 ועד היום. המלחמה הקרה אומנם הובילה לעימותים אלימים - אך בזירות מרוחקות יותר, כמו המזרח התיכון והמזרח הרחוק. גם העימותים שפרצו בשטחים שהיו בעבר תחת שלטונה או בתחום השפעתה של בריה"מ (כגון ביוגוסלביה ובקווקז) לא השפיעו באופן משמעותי על אורח החיים במרכז אירופה ובמערבה. החוק הבינ־לאומי, שהתפתח לאחר מלחמת העולם השנייה, מיושם כעת באמצעות בית הדין הבינ־לאומי בהאג, ומדיניות המערב שואפות לשפוט ולהעניש את כל מי שחורגים מנורמות ההתנהגות שנקבעו בחוק.

ישראל היא חלק מתרבות המערב ונוסף על כך היא מחויבת, בהיותה מדינה יהודית, למורשת המוסרית של היהדות. מגילת העצמאות נשענת על ערכים מפורשים וכך גם צה"ל שקבע קוד אתי לחייליו שכותרתו היא "רוח צה"ל", ובו מחויבות לערכים נעלים כמו כבוד האדם וטוהר הנשק.⁷ שמירה על החוק הבין-לאומי, מבחינת ישראל, היא הכרחית כדי להבטיח את תמיכת העולם ובמיוחד את תמיכתה של ארה"ב.

אולם מעת לעת נאלץ צה"ל לפעול נגד הטרור ובתוך כך לפגוע באוכלוסיה אזרחית. בדומה לארה"ב באפגניסטן, ישראל הולכת ונקלעת במלחמתה נגד הטרור למבוי סתום. הלחימה נגד הטרור, שנועדה להעניש ולהרתיע (כמו במבצע "עופרת יצוקה" נגד החמאס), מסבכת את צה"ל בפגיעה באזרחים ולאחר מכן בהאשמות ובחקירות. ארגוני הטרור משתמשים באזרחים באופן ציני לחלוטין: מחד גיסא, האוכלוסיה משמשת להם מגן לפעולתם; מאידך גיסא, הפגיעות באוכלוסיה האזרחית משמשות אמצעי יעיל לפגוע במעמדה

החששות מפגיעה באזרחים ומהשלכותיה מובילים לדחיית היציאה לפעולה ועלולים בעתיד אף להוביל להימנעות מכל פעולה

הבין-לאומי של ישראל באמצעות השחרת פניה בעולם. כך נוצרת מציאות בלתי אפשרית לכאורה, שבה אוכלוסיה אזרחית ישראלית בצפון ובדרום נמצאת במשך שנים תחת איום של ירי טילים; בידי צה"ל האמצעים לפעול נגד הטרור, אך החששות מפגיעה באזרחים ומהשלכותיה מובילים לדחיית היציאה לפעולה ועלולים בעתיד אף להוביל להימנעות מכל פעולה. מטרות המאמר הזה הן: להבהיר שערכים משתנים על ציר הזמן, לזהות ולהגדיר את המלכוד שבו נתונה ישראל ולעמוד על הדרכים העומדות בפני ישראל במציאות הקיימת.

ערכים - השוני בין התרבויות ותפניות על ציר הזמן

מהם "ערכים"? על פי ההגדרה המילונאית, ערך הוא "אידיאל של אמונה והתנהגות שאדם משתדל לחיות לאורו".⁸ מול ההגדרה היבשה הזאת נתן ישעיהו ליבוביץ' הגדרה מרתקת ורבת משמעות, וכך כתב: "ערכים אינם מסקנות הגיוניות הנובעות מנתונים מסוימים, אלא הם החלטות של האדם. הם אינם עניין של ידע... ואינם ניתנים להנמקה".⁹ מהדברים האלה עולה שעל פי ליבוביץ', הערכים אינם ניתנים להנמקה ואינם מספקים "אמת". כל "אמת" שמבוססת על תצפית או על הוכחה מדעית (הנמקה) - אין צורך להכריע בנוגע אליה, ולכן אין בה ערכיות. מאחר שלא ניתן לנמק ערכים, אין טעם להתווכח בנוגע אליהם.

בנאום ההשבעה שלו דחה ברק אובמה לחלוטין כל אפשרות שארה"ב תפגע בערכים כדי להתמודד עם האיומים הביטחוניים העומדים בפניה:

בכל הנוגע להגנה המשותפת, אנו דוחים ומוקיעים את הקביעה כאילו הברירה היא בין ביטחוננו לבין האידיאלים שלנו. האבות המייסדים שלנו, שבפניהם ניצבה סכנה שאיננו יכולים כמעט לדמיין, הכינו אמנה שהבטיחה את שלטון החוק ואת זכויות האדם - אמנה שהורחבה בדמם של דורות רבים. האידיאלים האלה עדיין מאירים את העולם, ואנחנו לא נוותר עליהם למען התועלת.¹⁰

עם זאת ראוי לסייג ולומר שבמהלך ההיסטוריה לא היססו נשיאים אמריקנים לפעול בניגוד לאידיאלים שלהם לפגוע באוכלוסיה אזרחית כאשר חשבו שהדבר משרת את האינטרסים של ארה"ב. כך היה, למשל, במלחמת וייטנאם (1959-1975), שבה נהרגו אלפי אזרחים מאש שירו האמריקנים.¹¹

הערכים משתנים מחברה לחברה ומתקופה לתקופה. כך, למשל, בתרבות המוסלמית קיימים הערכים של גאולת דם ושל רצח למען "כבוד המשפחה" - שאינם מקובלים בתרבות המערבית. מילת בנות, הגורמת להן נזק גופני חמור, מקובלת באפריקה. מילת בנים מקובלת ביהדות ובאסלאם, אך אינה מקובלת בתרבות הנוצרית. ביהדות ובאסלאם אסור לאכול חזיר, ואילו שתיים מדתות המזרח - הינדו ובודהיזם - אוסרות להרוג פרות ולאכול את בשרן. בנצרות אין כל הגבלות על אכילת בשר. ביהדות אסור לשאת יותר מאישה אחת, ואילו האסלאם מתיר לגבר לשאת עד ארבע נשים. המאמינים בנצרות ובאסלאם לא היססו להפיץ את הדתות שלהן באמצעות מלחמות עקובות מדם. בעיני המוסלמים, העולם מתחלק בין עולם האסלאם (דאר אל-אסלאם) לבין העולם הלא מוסלמי (דאר אל-חרב) שהמלחמה נגדו היא קדושה ("ג'יהאד"), והנופלים בה מגיעים לגן עדן. בבסיסן של כל מלחמות האזרחים עומדת מחלוקת ערכית שמתורגמת לידידות פוליטית. מלחמת האחים בין הקנאים לבין הצדוקים בזמן שהרומאים צרו על ירושלים הובילה לחורבן בית המקדש השני; במלחמת האזרחים האמריקנית (1861-1865) נלחמו מדינות הצפון, שתמכו בשלטון מרכזי חזק ובביטול העבדות, נגד מדינות הדרום, ששאפו לעצמאות ותמכו בעבדות.

במהלך ההיסטוריה חלו שינויים ניכרים במערכות הערכים של העולם המערבי. כיבוש, שעבוד (ולעיתים אף חיסול) אוכלוסיות ילידות באפריקה, בצפון אמריקה בדרום אמריקה ובאסיה במסגרת הקולוניאליזם והאימפריאליזם נחשבים כיום לאסורים לחלוטין. ספרד כבשה את דרום אמריקה במאות ה-15 וה-16, שדדה את אוצרותיה וחיסלה שיעור ניכר מאוכלוסייתה; בריטניה שלטה על הודו (עד 1946), על עמים ועל מושבות בכל רחבי העולם. בספר אנגלי להוראת גיאוגרפיה מראשית המאה ה-20 למדו התלמידים במערכת החינוך הבריטית עד כמה עליהם להתגאות בכך שהעם האנגלי כבש את הודו, "היהלום הזהיר ביותר".¹² המציאות המתוארת בספר השתנתה לחלוטין, ואיתה השתנתה גם התפיסה הערכית המשבחת כיבוש וניצול. בריטניה אינה מנהלת כיום מדיניות של כיבוש ושל דיכוי, ומובן שספרי הלימוד ממלכה אינם משבחים התנהלות כזאת. הגליה של אוכלוסיית הצד שהובס במלחמה ("טרנספר") הייתה מקובלת בכל הזמנים - גם במאה ה-20. בתום המלחמה בין יוון לטורקיה (1922) הועברו 1.3 מיליון יוונים מאסיה הקטנה ליוון וכ-400 אלף טורקים הועברו מיוון לטורקיה. ועדת פיל (1937) הציעה

רכבות חירום מיוחדות הסיעו פליטים שנמלטו מהודו לפקיסטן ומפקיסטן להודו | ב־1947, כשקמו הודו ופקיסטן העצמאיות, היגרו 7 מיליון מוסלמים מהודו לפקיסטן, ו־5 מיליון הינדים וסיקים עקרו מפקיסטן להודו

במאמצים לרסן את הצבאות הלוחמים באמצעות אמנות וחוקים. ראשית התהליך כבר בימי קדם. כך, למשל, במקרא נכללים דיני מלחמה מפורטים הקובעים כללי עשה ואל תעשה במלחמה, כמו היחס שיש לתת לשבויים. בין היתר קובע המקרא כיצד יש להתייחס לשבויה יפת תואר ומחייב איפוק על פני סיפוק היצר.¹⁶ אולם הרעיון שיש להקים מנגנונים בין־לאומיים שיכפו נורמות התנהגות על מדינות הוא חדש למדי. הראשון שהגה אותו הוא השוויצרי ז'אן אנרי דינאן (1828-1910). לאחר שהיה עד לקרב סולפרינו (1859) הוא גיבש רעיונות שהיו הבסיס להקמת הצלב האדום ולאמנת ז'נווה. ב־1864 נוסחה אמנת ז'נווה הראשונה שקובעת כי אסור לפגוע בחיילים פצועים בשדה הקרב ובצוותים שמטפלים בהם. ב־1906 הוחלו עקרונות האמנה הזאת גם על המלחמה בים.

אמנת ז'נווה השלישית (1929) עוסקת בטיפול בשבויי מלחמה, ואמנת ז'נווה הרביעית (1949) עוסקת בטיפול באזרחים בזמן מלחמה. במקביל לגיבוש האמנות הבין־לאומיות הוקמו גופים בין־לאומיים שנועדו להסדיר את היחסים בין המדינות בדרכי שלום. לאחר מלחמת העולם הראשונה הוקם חבר הלאומים, ולאחר מלחמת העולם השנייה הוקם האו"ם. המלחמה הקרה בין המערב למזרח שיתקה למעשה את האו"ם, אולם לאחר התפרקות ברית"מ הלכו וגברו פעלתנותו וחשיבותו. ב־1991 הובילה ארה"ב כוח בין־לאומי - בגיבוי האו"ם - לשחרור כוויית מידי צבא עיראק. כמה שנים לאחר מכן הפסיק כוח בין־לאומי את הטבח בקוסובו ואף הביא את ראשי סרביה למשפט

במסגרת ההצעה הראשונה לחלוקת הארץ חילופי אוכלוסייה בין המדינה היהודית למדינה הערבית. בתום מלחמת העולם השנייה אולצו יותר מ־10 מיליון גרמנים לעזוב את בריה"מ ואת מדינות מזרח אירופה ולעקור לגרמניה. ב־1947, כשקמו הודו ופקיסטן העצמאיות, היגרו 7 מיליון מוסלמים מהודו לפקיסטן, ו־5 מיליון הינדים וסיקים עקרו מפקיסטן להודו. תהליך דומה אירע במזרח התיכון: במלחמת העצמאות (1947-1949) ברחו כ־650 אלף פלסטינים מהשטחים שבהם קמה מדינת ישראל, ומנגד כמיליון יהודים עזבו את מדינות ערב ומדינות מוסלמיות לא ערביות והיגרו לישראל.¹³

מלחמה, ערכים ומשפט בין־לאומי במאה ה־20

בכל הזמנים עיגנו משטרים בחוקים את הערכים שבהם דגלו. אולם לא תמיד שיקפו החוקים האלה ערכים מוסריים, כפי שניתן ללמוד מחוקיה של גרמניה הנאצית. אחד הערכים הבסיסיים של האידיאולוגיה הנאצית היה עליונות הגזע הארי, והערך הזה תורגם לחוקי הגזע של נירנברג. על פי החוקים האלה נפסלה אזרחותם הגרמנית של יהודי גרמניה בגלל היותם "נחותים מבחינה גזעית".¹⁴ דוגמה שונה היא ברית"מ הקומוניסטית. זו דגלה בערכים נעלים של שוויון, אך החוקים שנועדו לבסס את הערכים האלה היו דרקוניים, ובשםם רצח המשטר מיליוני בני אדם.

מהמאה ה־17 התפתח בהדרגה המשפט הבין־לאומי באירופה.¹⁵ ונועד להסדיר את היחסים בין מדינות. במאות ה־19 וה־20, בד בבד עם שכלול כלי הנשק והקמת צבאות המונים, חלה התקדמות ניכרת

חייל מכוח האו"ם מפטרל על גבול לבנון ישראל | בשנת 2000 נתנה ישראל לאו"ם לקבוע את התוואי המדויק של גבולה עם לבנון כדי להעניק לו לגיטימציה בין-לאומית

בגין פשעי מלחמה.

ישראל נטתה בשנותיה הראשונות להמעיט בחשיבות האו"ם (מכאן הביטוי "או"ם-שמום" שמיוחס לדוד בן-גוריון), אבל אי-אפשר להמעיט בחשיבותה של החלטת החלוקה ב-29 בנובמבר 1947 להקמת המדינה. במגילת העצמאות, שנחתמה ב-14 במאי 1948, עם ההכרזה על הקמת המדינה, מודגשת הלגיטימציה הבין-לאומית שיש למהלך הזה.¹⁷

לאחר שיחסי ישראל עם האו"ם ידעו שפל ממושך הם השתפרו בעשור הראשון של המאה ה-21. כך, למשל, בשנת 2000 נתנה ישראל לאו"ם לקבוע את התוואי המדויק של גבולה עם לבנון כדי להעניק לו לגיטימציה בין-לאומית.

אמנת רומא,¹⁸ שנכנסה לתוקף ב-2002, היא מקור סמכותו של בית הדין הפלילי הבין-לאומי הפועל בהאג. מטרתה העיקרית של האמנה היא להעמיד לדין מי שחשודים ברצח עם, בפשעים נגד האנושות ובפשעי מלחמה (ובהם פגיעה מכוונת באזרחים, שעדיין נחשבה לגליטימית במלחמת העולם השנייה). יש לציין שבית המשפט יכול לפעול רק כלפי אנשי צבא ואזרחים שארצם חתומה על אמנת רומא. עד כה חתמו על האמנה 139 מדינות. ארה"ב חתמה על האמנה, אך הודיעה ב-2002 שאין כוונתה לאשרר אותה. כך עשתה גם ישראל. ישראל החליטה לא לאשרר את האמנה לאחר שמדינות ערב ביקשו להוסיף לרשימת העבירות את הסעיף הקובע שהעברת אוכלוסייה לשטח כבוש היא פשע מלחמה. סעיף דומה קיים כבר באמנת ז'נווה הרביעית מ-1949.

התנגשות דומה בין ערכי האו"ם לערכיה של מדינת ישראל התחוללה בעקבות החלטת האו"ם 194 מ-11 בדצמבר 1948. זו קובעת שיש לאפשר לפליטים הפלסטינים הרוצים בכך לחזור לבתיהם ולשלם פיצויים לאלה שלא ירצו בכך. מספר הפלסטינים הנחשבים פליטים בעיני אונר"א (סוכנות האו"ם לטיפול בפליטים) עומד כיום על 4.7 מיליון. קיום ההחלטה משמעותו שישראל תחדל להיות מדינה יהודית,

ותושביה היהודים יהפכו למיעוט במדינתם הלאומית.

על פי החלטה 242 של האו"ם כל השטחים שכבשה ישראל ב-1967 מוגדרים "שטחים כבושים", ולכן נאסר על ישראל לנקוט פעולה כלשהי שיש בה כדי לשנות את אופיים: להקים בהם יישובים, לסלול בהם כבישים ולנצל את משאביהם הטבעיים. ההחלטה הזאת עמדה בניגוד לערכיה של ישראל שלפיהם מדובר בשטחי מולדת ששוחררו או בשטחים שחיוניים לביטחונה מאחר ששימשו שוב ושוב בסיס לניסיונות להשמדה. כך, למשל, הרוב המוחלט של הישראלים אינו רואה במזרח ירושלים שטח כבוש. יחס דומה מעניקים ישראלים רבים לשטחי יהודה ושומרון, ואילו רמת הגולן, שהחוק הישראלי הוחל עליה, נחשבת חיונית מהבחינה הביטחונית. בניגוד להחלטת האו"ם, הקימה ישראל יישובים רבים בשטחים האלה. כך נוצרה מציאות שבה פעולות שבעיני ישראל הן ראויות וצודקות, הן בעיני האו"ם פשעי מלחמה. משום כך, כאמור, מסרבת ישראל לאשרר את אמנת רומא. ישראל טוענת שבית המשפט הבין-לאומי ינוצל לדעה וכי החתימה על האמנה עלולה לחשוף לתביעות הן את אנשי כוחות הביטחון שלה והן את ראשי הממשל שלה.

הטרור הפך לאתגר ביטחוני בין-לאומי בשנות ה-70 של המאה ה-20. יש הטוענים שההתקפה החזיתית של האסלאם הקיצוני על ארה"ב ב-11 בספטמבר 2001 היא למעשה תחילתה של מלחמת העולם השלישית. בתגובה כבשו ארה"ב ובעלות בריתה את אפגניסטן, שהייתה בסיסו של אל-קאעידה, הארגון שאחראי לפיגועי 11 בספטמבר. המלחמה בטרור של אל-קאעידה היא מלחמה אסימטרית שבה נלחמות מדינות המערב (ובראשן ארה"ב) נגד ארגון מבוזר לתאים, המפעיל מתאבדים שטופי מוח לפעולות התאבדות. המלחמה הזאת היא התגשמות "התנגשות הציוויליזציות" שעליה כתב הנטינגטון.¹⁹ האסלאם הקיצוני נלחם בתרבות המערב, שכן היא בעיניו הרוע המוחלט.

חזון האימים הוא שארגוני הטרור יניחו את ידם על נשק להשמדה

המונית ופילו במערב מאות אלפי קורבנות. רבים משערים שאם יתרחש התסריט הגרוע ביותר, ארה"ב תפעיל את מלוא כוחה כדי לרמוס את ארגוני הטרור ותזנח רבים מערכי הליברליזם והדמוקרטיה. הגיוס הטוטלי של המשאבים ללחימה בטרור יחייב, למרבה הצער, פגיעה גסה בחירויות ובזכויות האדם כפי שהתקבעו בתרבות המערבית החל מהמאה ה-18. אבל כל עוד לא התרחש מגה-פיגוע לא קונוונציונלי, תמשיך הציוויליזציה המערבית להתמודד עם הטרור בתוך מערכת הערכים הנוכחית.

ישראל בסכסוך עם הערבים - ממגבלות על הפעלת הכוח למבוי סתום

ימיו של הוויכוח על הערכים שצריכים להנחות את הפעלת הכוח במסגרת מימוש החזון הציוני הם כימיו של הסכסוך עם הערבים. החל מהחיכוכים הראשונים בין המושבות לבין הסביבה הקרובה על קרקעות ועל מים נוצרו גישות שונות שנעות על פני קשת רחבה - החל

ההיסטוריה מלמדת שיש לא יכלה להרשות לעצמה להילחם בטרור בלי להתחשב באזרחים שמקרבם יוצאים הטרוריסטים

מהגישה שלפיה יש לעשות כל מאמץ כדי להגיע להבנה ולהשתלבות (גם במחיר של ויתורים כבדים כמו ויתור על העלייה ועל רכישת קרקעות) וכלה בגישה שיש לכבוש את כל הארץ בכוח. בסופו של דבר, בהיעדר נכונות של ההנהגה הפלסטינית לאיזושהי פשרה, פרצה מלחמת העצמאות. זו הייתה מלחמה לחיים ולמוות שבמהלכה פגעו שני הצדדים קשות באוכלוסייה האזרחית של היריב.²⁰ הערבים בארץ ישראל הובסו במלחמה, ואחר כך הובסו גם צבאות ערב. במהלך המלחמה פורקו ארגוני המחותרת, הוקם צה"ל, והיישוב היהודי הפך למדינת ישראל. ככל שהתרחב תהליך המיסוד, התרחב והתחזק התהליך שבו נאכפו חוקים ונורמות על הפעלת הכוח שמנעו והוקיעו רצח שבוים והתנהגות ברוטלית כלפי אזרחים. בישראל נותר מיעוט ערבי, שאומנם נמצא תחת עולו של ממשל צבאי (1949-1966), אך מדינת ישראל דאגה לצרכיו הבסיסיים ובהדרגה גם הורחבו זכויותיו במסגרת הדמוקרטיה הישראלית.

בשנים הראשונות לאחר המלחמה נאלצה ישראל להתמודד עם תופעת המסתננים. בתחילה מדובר היה בעיקר בפליטים שניסו לחזור לבתיהם, אך בהמשך היו אלה טרוריסטים (שנקראו אז פידאין) שמטרתם הייתה לרצח ולפגוע ברכוש. בעקבות טרור המסתננים החלה ישראל לבצע פעולות גמול. רבות מהפעולות האלה כוונו בתחילה נגד הכפרים שמהם יצאו המסתננים ונועדו להעניש ולהרתיע. מדיניות הגמול הזאת שונתה בעקבות הפשיטה על קיביה בלילה שבין 14 ל-15 באוקטובר 1953. בפעולת קיביה נהרגו 69 מתושבי הכפר, רובם נשים וילדים.²¹ חיילי צה"ל, שפוצצו את הבתים, חשבו

שאין בהם איש, וכך נגרם ההרג הנרחב שעורר על ישראל את חמת העולם. בעקבות האירוע הזה התמקדו פעולות הגמול של צה"ל רק נגד יעדים צבאיים. טרור המסתננים הסתיים בעקבות מבצע סיני, אך החליף אותו הטרור של הפת"ח (החל מ-1965). לאחר מלחמת ששת הימים (1967) קמו ארגוני טרור רבים נוספים. המאבק בטרור נמשך ברציפות עד היום.

הטבח בכפר קאסם (29 באוקטובר 1956) הוא דוגמה מובהקת לקריסת ערכים בעת מצוקה ביטחונית. ב-12 כפרים ערביים שבתחום מדינת ישראל הוקדם העוצר לשעה 17.00 בגלל פריצתה של מלחמת סיני ובגלל החשש שירדן תצטרף למערכה, אולם לכוחות בשטח לא היה די זמן להודיע לתושבים על השינוי בשעת העוצר ועל ההוראה שניתנה לכוחות לירות בכל מי שיפר את העוצר. כשחזרו פועלים מיום עבודה לאחר 17.00 - כי לא ידעו על השינוי בשעת העוצר - ירו אנשי משמר הגבול ב-47 מהם והרגו אותם. יש לציין שגם בכפרים אחרים שבו פועלים לבתיהם לאחר שעת העוצר, אולם החיילים והמפקדים לא פגעו בהם.

האחראים לטבח הועמדו לדין בפני בית משפט צבאי. בפסק הדין הודגש שחייל יכול להחליט אם פקודה שניתנה לו היא בלתי חוקית בעליל, ואם זהו אכן המצב, עליו לסרב למלאה. במילים אחרות: האחריות מוטלת לא רק על נותן הפקודה הבלתי חוקית אלא גם על מי שמבצע אותה. בית המשפט קבע שמעל פקודה בלתי חוקית מתנוסס "דגל שחור", וכי כל אדם סביר היה מסרב, מטעמים מוסריים ברורים, לבצע אותה. במקרה של כפר קאסם, קבע בית הדין, "הדגל השחור" היה בולט במיוחד, שכן למקבלי הפקודה היה ברור כי האנשים שבהם הצטוו לירות היו אזרחים ישראלים, ובהם ילדים, נשים וזקנים שלא ידעו כלל על העוצר.²²

מכיוון שההתמודדות של ישראל נגד הטרור היא כבר בת כמה דורות, עומד לרשותנו גוף ידע שניתן ללמוד ממנו רבות. במבצע "ארגו 3", שאותו ביצעו סיירת מטכ"ל וכוחות נוספים ב-21 ביוני 1972, נחטפו קצינים סורים בכירים בעת ששיירו בגבול עם לבנון. מטרת המבצע הייתה להשיג קלפי מיקוח שיאפשרו לישראל להשיב לבתיהם שלושה טייסים מחיל האוויר שנמצאו בשבי בסוריה ו-10 שבויים ישראלים שהיו בידי מצרים. ההצלחה הייתה מלאה. בין הקצינים הסורים שחטפה ישראל היו תת-אלוף ושני אלופי-משנה ממחלקת המבצעים במטה הכללי הסורי וסגן-אלוף ממודיעין חיל האוויר הסורי. המבצע הביא לאחר זמן לא רב לשחרור הטייסים שהיו בשבי הסורים.²³

ההיסטוריה מלמדת שיש לא יכלה להרשות לעצמה להילחם בטרור בלי להתחשב באזרחים שמקרבם יוצאים הטרוריסטים. הסיבות לכך הן גם במישור המעשי - עקב תלותה של ישראל בתמיכת העולם בכלל וארה"ב בפרט - והן עקב זהותה: היותה מדינתו של העם היהודי שמחויבת למורשת המוסרית והתרבותית שהנחילה היהדות לאנושות. גם בנסיבות שבהן הייתה ישראל אחראית באופן עקיף בלבד למעשי זוועה, כגון בטבח סברה ושתילה (1982), שבו רצחו הפלנגות הנוצריות פליטים פלסטינים בביירות (בנקמה על רצח בשיר ג'ומייל), נגרם לישראל נזק מדיני ניכר. בחברה הישראלית נערך חשבון נפש נוקב שהוביל להקמתה של ועדת חקירה ממלכתית (ועדת כהן). במלחמה נגד הטרור המוצא לו מחסה בקרב אוכלוסייה אזרחית -

בלבנון, באינתיפאדות ובאחרונה במבצע "עופרת יצוקה" - הגיעה ישראל למבוי סתום. מיגור הטרור - שהיה המטרה הן במלחמת לבנון השנייה (2006) והן ב"עופרת יצוקה" - אינו ניתן להשגה באמצעים צבאיים. גם פגיעה נרחבת בארגוני הטרור - ואגב כך באוכלוסייה האזרחית שמזינה אותו - לא תוביל להשגת המטרה. חזבאללה ספג פגיעה ניכרת במלחמת לבנון השנייה, אך שמר על כוחו ואף הצליח להגדילו לאחר המלחמה. במלחמת לבנון הראשונה הצליח צה"ל לפגוע באש"ף, לחסל את כוחו הצבאי ולגרום ליציאתו מלבנון - במחיר פגיעה קשה באוכלוסייה האזרחית, במיוחד בביירות. אולם אש"ף הוסיף להתקיים. גם "עופרת יצוקה" הייתה מלווה בפגיעה נרחבת באזרחים, והמחיר ששילמה על כך ישראל בזירה הבין-לאומית היה כבד למרות טרור הטיילים הרצחני של החמאס.

סיכום: לחימה בטרור וערכים - לקראת דו-קיום שביר

הניצחון במלחמה מושג קודם כול בהתמודדות המחשבתית לפני שהוא מתורגם להכרעה בשדה הקרב. יש לאבחן נכונה את המלכוד שבו מצויה ישראל ולהבין שהפעלת צבא נגד ארגוני טרור המוצאים להם מחסה בקרב האוכלוסייה האזרחית עלולה לפגוע בישראל עקב הפגיעה הבלתי נמנעת באזרחים.

היכולת להחזיק מעמד בעימות ממושך - שלא ניתן להכריעו לחלוטין באופן צבאי, ופתרוננו המדיני מורכב ומסובך - היא נשק חשוב ביותר במלחמה נגד הטרור

לקיומה נשענת ישראל על חמישה מרכיבים עיקריים: חוסן חברתי ומוסרי, עוצמה כלכלית, יתרון איכותי (במיוחד במחקר ובפיתוח מדעי וטכנולוגי), עוצמה צבאית (הנשענת על שלושת המרכיבים שצוינו) ותמיכה בין-לאומית (ובעיקר תמיכת ארה"ב). פגיעה בכל אחד מהמרכיבים האלה עלולה לפגוע באופן משמעותי בביטחונה של ישראל. יהיה זה פשטני להניח שהעוצמה הצבאית היא החשובה ביותר. עוצמה שמופעלת ללא גבולות ערכיים עלולה לגרום לישראל נזק חמור ואף קיומי.

נראה שבמקום להשתמש במינוח "מיגור הטרור" עדיף להשתמש במונחים של הרתעה ושל תגמול, כפי שהיה מקובל בשנות ה-50 של המאה הקודמת. גם מבחינתו של הציבור בישראל עדיף להגדיר את יכולותיה של ישראל מתוך התאמה למציאות ולא ליצור אשליה שניתן למגר כליל את החמאס או את החזבאללה. לא ניתן לחסל את הטרור באבחת חרב.

בכך דומה בעיית הטרור לבעיות רבות אחרות כגון תאונות דרכים ופשע. לכאורה ניתן למנוע תאונות דרכים ופשע באמצעות נקיטת צעדים קיצוניים ביותר, אך השימוש בהם יוביל לפגיעה בלתי נסבלת

בערכים שהם "ציפור הנפש" של ישראל. עם זאת, אין להתייחס לתאונות דרכים ולפשע כאל גזרת גורל, ואכן באופן תמידי נעשים מאמצים להתמודד איתם ולהפחית את פגיעתם.

לאחר ההכרה במגבלות היכולת המעשית, הנובעות מהערכים המחייבים ומההיגיון הקיומי של ישראל, חשוב להגדיר מהם האמצעים שניתן להפעיל נגד הטרור. הכרחי לפתח תפיסת התמודדות רחבה המתייחסת לתחומים הבאים:

- פיתוח אסטרטגיה ללחימה רב-תחומית בטרור - במנהיגותו, במקורות המימון, בהספקת הנשק, בזירה התקשורתית (ובכלל זה באינטרנט) ובמישור הצבאי.
 - פעולה נגד המדינות שנותנות מחסה לארגוני הטרור. כך, לדוגמה, התגובה לחטיפת החיילים ב-2006 יכולה הייתה להיות פעולה נגד סוריה - החל מאיומים וכלה בתקיפה בפועל.
 - פעולות גמול שערכן העיקרי הוא הרתעה והענשה. בתגובה לחטיפת החיילים בלבנון ב-2006 ניתן היה לחטוף חיילים לבנוניים (ואף סורים עקב החסות שסוריה נותנת לחזבאללה) - כפי שנעשה בעבר.
 - השימוש בכוח צריך להיות המוצא האחרון וצריך להיעשות בצורה מידתית ולאחר שהוצבו יעדים סבירים. סילוק נוכחות החזבאללה מגבולה הצפוני של ישראל הוא יעד שניתן היה להשיגו לאחר כמה ימי הפצצה מהאוויר.²⁴
 - השלמת החומה סביב ישראל. חומה היא אמצעי מגן יעיל ביותר, גם אם לא מושלם, שמקשה על המעבר הפיזי של טרוריסטים. יותר מכך: ברור שהצפת ישראל בפליטים היא איום אסטרטגי. בחודשים האחרונים זורמים לישראל בממוצע יותר מאלף פליטים בחודש. ברגע שפליט חצה את הגבול, לא ניתן לגרשו בחזרה למצרים, ולכן צריך למנוע את חדירתם.
 - ככל שניתן יש לסייע לבניית שלטון יציב שפועל ליצירת כלכלה משגשגת בשטחים שגובלים עם ישראל: רצועת עזה, יהודה ושומרון ולבנון. שלטון יציב ושגשוג הם מתכון בדוק לריסון הטרור ואף לחיסולו. הסיבה: לשלטון כזה יש הרבה מה להפסיד אם יאפשר יציאת טרור משטחו.
- ההתמודדות עם הטרור היא גם הזדמנות לישראל לחזק את יסודותיה, את החזון הציוני המקורי: בנייתה של ישראל שתהיה "אור לגויים" - מדינה ייחודית השואפת להקים חברה מתקדמת ושוויונית ברוח מגילת העצמאות. לשם כך יש לשקוד על בניית תשתיות איכותיות, על פיתוח היתרון האיכותי, על לכידות חברתית, על שיקום מערכת החינוך בכל הרמות ועל חזרה להישגים שאיפיינו את ישראל בעבר. כך, לדוגמה, יציאת משלחות של צה"ל לאזורי אסון בעולם (באחרונה להאיטי בינואר 2010) ומתן סיוע לאוכלוסיות במצוקה מחזקים את עוצמתה הערכית של ישראל הן כלפי פנים והן כלפי חוץ.
- במקביל יש למצות את כל האפשרויות לדיאלוג עם היריבים - מהידברות ועד להפעלת כוח. ההיסטוריה מוכיחה שבכל הזמנים הייתה הידברות (גם אם סמויה או עקיפה) בין ישראל לבין אויביה. ניצנים של הידברות ושל דיאלוג עם ירדן ועם סוריה היו כבר במלחמת העצמאות, אם כי הסכם השלום עם ירדן נחתם רק ב-1994, ואילו הסכם שלום עם סוריה עדיין אינו נראה באופק.

סוף דבר

ההיסטוריה של הסכסוך הישראלי-ערבי מלמדת שישארל שרדה את גלי הטרור ואף הצליחה לבנות את עצמה ולהתחזק. מחיר הטרור הוא כבד: לא רק הרוגים ופצועים והרס רכוש - אלא גם פגיעות בנפשה ובתודעתה של החברה הישראלית. המאבק ממושך, וישנו צורך, כפי שמלמדת ההיסטוריה, ב"נשימה ארוכה". הציונות החזירה את העם היהודי להתמודדות בזירה ההיסטורית, ובזירה הזאת תמיד התנהלו מאבקים ממושכים בין רצונות מנוגדים. היכולת להחזיק מעמד בעימות ממושך - שלא ניתן להכריעו לחלוטין באופן צבאי, ופתרונן המדיני מורכב ומסובך - היא נשק חשוב ביותר במלחמה נגד הטרור.

הערות

1. Tim McGirk, "Can Israel Survive Its Assault on Gaza?", *Time*, 19.1.2010
2. מרכז המידע למודיעין ולטרור, המרכז למורשת המודיעין (מל"מ), **התנהלות המאס ואופיו של איום הטרור מרצועת עזה**, בחינת דו"ח גולדסטון לעומת הממצאים העובדתיים, מרס 2010, עמ' 8. ראו גם את הדעת דובר צה"ל מ"מ 26 במרס 2009, **נתוני ההרוגים הפלסטיניים במבצע "עופרת יצוקה"**, אתר דובר צה"ל
3. צוות הבדיקה של האו"ם בנושא העימות בעזה. הנוסח המלא של הדוח התפרסם באתר הארץ: www.haaretz.co.il/hasite/spages/1115030.html
4. הערות ישראל לדו"ח גולדסטון - ראו באתר משרד החוץ, 15 בספטמבר 2009, www.mfa.gov.il/MFAHeb/Diplomatic+updates/Events/Israels_analysis_and_comments_on_the_Gaza_Fact-Finding_Mission_Report_150909.htm
5. **חקירות מבצע "עופרת יצוקה" ברצועת עזה: עדכון שני**, 20 יולי 2010, אתר משרד החוץ, www.mfa.gov.il/MFAHeb/Israel_Policy/Gaza_Operation_Investigations_Second_Update_190710.htm
6. **דו"ח גולדסטון**, אתר נענע, 2 באפריל 2011, <http://news.nana10.co.il/?ArticleID=792205>
7. Norman Davies, *Europe: A History*, Oxford University Press, 1996, p.1,328
8. המסמך קובע ש"רוח צה"ל" יונקת מארבעה מקורות: מסורת צה"ל ומורשת הלחימה שלו; מסורת מדינת ישראל על עקרונותיה הדמוקרטיות, חוקיה ומוסדותיה; מסורת העם היהודי לדורותיו; ערכי מוסר אוניברסליים המבוססים על ערך האדם וכבודו. על הערך "כבוד האדם" נכתב: "צה"ל וחייליו מחויבים לשמור על כבוד האדם. כל אדם הוא בעל ערך שאינו מותנה במוצא, בדת, בלאום, במין, במעמד ובתפקיד". על הערך "טוהר הנשק" נכתב: "החייל ישתמש בנשקו ובכוחו לביצוע המשימה בלבד, אך ורק במידה הנדרשת לכך, וישמור על צלם אנוש אף בלחימה. החייל לא ישתמש בנשקו ובכוחו כדי לפגוע בבני אדם שאינם לוחמים ובשבויים ויעשה כל שביכולתו למנוע פגיעה בחייהם, בגופם, בכבודם ובכבודם", http://dover.idf.il/IDF/About/Purpose/Code_Of_Ethics.htm
9. יעקב שויקה, **רב מילים המילון השלם**, סטימצקי/מט"ח/ידיעות אחרונות וספרי חמד, תל-אביב, 1997, עמ' 1,430
10. ישעיהו ליבוביץ', **רציתי לשאול אותך ליבוביץ'**, כתר, ירושלים, 1999, עמ' 99
11. <http://www.nrg.co.il/online/1/ART1/842/974.htm>
12. מעריכים שכשני מיליון אזרחים נהרגו במלחמת וייטנאם, אך קשה לקבוע במדויק כמה מההרוגים אחראי כל אחד מהצדדים הלוחמים. ראו: Peter Calvocoressi, *World Politics since 1945*, Longman, 1996, p.528
13. "הודו, או הינדוסטן, מכונה היהלום הזוהר ביותר של הכתר הבריטי. ראוי שעם של אי קטן, כמו זה שלנו [האיים הבריטיים] יהיה גאה בכך שכשב ארץ גדולה כל כך. בנכסים האחרים שלנו שמעבר לים זמינו בדרך כלל משבטים קטנים של פראים בורים שהיו עסוקים במלחמה זה בזה במקום לאחד את כוחותיהם נגד התותחים, הספינות והסוסים שגרמו להם לחשוב שהאירופים הם יצורים על-טבעיים. אולם הודו, כאשר הכרנו אותה לראשונה, הייתה מאוכלסת במיליונים רבים של בני אדם, אשר מבחינות מסוימות היו משכילים ובני תרבות כמונו, וביניהם מצאנו שליטים חזקים, צבאות גדולים וערים נפלאות", The New Century Geographical Readers, *The British Empire*, London, p.5

13. ישראל בן דור, **דימוי האויב הערבי ביישוב היהודי ובמדינת ישראל בשנים 1947-1956**, עבודת דוקטורט בהנחיית הפרופסורים יואב גלבר ועוז אלמוג, אוניברסיטת חיפה, 2003, עמ' 98. ראו גם: ישראל בן דור, "הנכבה היהודית", **דוגרינט**, עיתון אינטרנטי גלילי, 7 ביולי 2010; בני מוריס, 1948, עם עובד, תל-אביב, 2010, עמ' 443-444
14. חוק אזרחות הרייך מיום 15 בספטמבר 1935, 2 (1): "אזרח הרייך הוא רק אותו נתין המדינה בעל דם גרמני או בעל דם קרוב לו". תקנה ראשונה לחוק אזרחות הרייך מיום 14 בנובמבר 1935: 4 (1) "יהודי אינו יכול להיות אזרח הרייך". יצחק ארד, ישראל גוטמן ואברהם מרגליות (עורכים), **השואה בתינו**, יד ושם, ירושלים, 1978, עמ' 72, 75
15. על ראשיתו של המשפט הבין-לאומי ראו אצל יהושפט הרכבי, **מלחמה ואסטרטגיה**, מערכות, תל-אביב, 1990, עמ' 72-80
16. "כי תצא למלחמה על איבך ונתנו יהיה אלהיך בידך ושבית שבי: וראית בשביה אשת יפת תאר וחשקת בה ולקחת לך לאשה: והבאתה אל תוך ביתך וגלחת את ראשה ועשתה את צפרניה: והסירה את שמלת שביה מעליה וישבה בביתך ובכתה את אביה ואת אמה ירח ימים ואחר כך תבוא אליה ובעלתה והיתה לך לאשה: והיה אם לא חפצת בה ושלחתה לנפשה ומכר לא תמכרנה בכסף לא תתעמר בה תחת אשר עניתה". דברים, כא, י-יד
17. בשנת תרנ"ז (1897) נתכנס הקונגרס הציוני לקול קריאתו של הוגה חזון המדינה היהודית תיאודור הרצל והכריז על זכות העם היהודי לתקומה לאומית בארצו. זכות זו הוכרה בהצהרת בלפור מיום ב' בנובמבר 1917 ואושרה במנדט מטעם חבר הלאומים, אשר נתן במיוחד תוקף בין-לאומי לקשר ההיסטורי שבין העם היהודי לבין ארץ ישראל ולזכות העם היהודי להקים מחדש את ביתו הלאומי... ב-29 בנובמבר 1947 קיבלה עצרת האומות המאוחדות החלטה המחייבת הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל; העצרת תבעה מאת תושבי ארץ ישראל לאחוז בעצמם בכל הצעדים הנדרשים מצידם הם לביצוע ההחלטה. הכרה זו של האומות המאוחדות בזכות העם היהודי להקים את מדינתו אינה ניתנת להפקעה.
18. דן להב, הכנסת מרכז מחקר ומידע, נייר רקע לדיון בנושא: **בית הדין הפלילי הבינלאומי הקבוע**, 7 ביוני 2002.
19. סמואל הנטינגטון, **התנגשות הציביליזציות**, מרכז שלם, ירושלים, 2003
20. בני מוריס טוען כי נסיבות המלחמה ובמיוחד כיבוש יותר מ-400 כפרים איפשר לישראלים לבצע מעשי טבח רבים יותר מאשר הערבים. ערביי ארץ ישראל וצבא ההצלה לא כבשו שום יישוב יהודי, וצבאות ערב כבשו פחות מתריסר יישובים יהודים (לאחר שפנו מיישוביהם). במהלך מלחמת האזרחים ביצעו הערבים רק שלושה מעשי טבח גדולים: הרג 40 עובדי בתי הזיקוק במפרץ חיפה; הרג כ-150 לוחמי ההגנה שנכנעו בכפר עציון; הרג 78 מאנשי שיירת הדסה (רופאים, אחיות וחולים) בדרכם להר הצופים באמצע אפריל 1948. הצבאות הסדירים הערביים ביצעו מעשי זוועה ספורים ולא ביצעו טבח המוני בשבויים או באזרחים אף שכבשו את הרובע היהודי בירושלים וכמה יישובים. "במלחמה... רצחו חיילי היישוב, בסך הכול, כ-800 אזרחים ושבויים ערבים... מאז מאי 1948 ואילך פעלו ישראל ומדינות ערב, בדרך כלל, לפי אמנת ז'נובה, לקחו שבויים ונהגו בהם בהגיונות סבירה. לנוכח העובדה שהמחצית הראשונה של המלחמה התנהלה בידי מיליציות שפעלו בתוך מספר גדול של קהילות מעורבות, ראוי לציין כי מלחמת 1948, שבמהלכה נכבשו כ-400 כפרים ויישובים עירוניים, התאפיינה בהרג מועט יחסית של אזרחים, שנהרגו במהלך הקרבות או במעשי זוועה שהתחוללו בעקבותיהם (בהשוואה, למשל, לשיעור הנפגעים ולמעשי הזוועה שנעשו במלחמת יוגוסלביה בשנות ה-90 ובמלחמות האזרחים בסודאן ב-50 השנים האחרונות)". בני מוריס, 1948, עם עובד/ספיר, תל-אביב, 2010, עמ' 436-438. הציטוט ממע' 438.
21. על הטיפול בשבויים במלחמת העצמאות ראו: אהרן קליין, "השבויים הערבים במלחמת העצמאות", בתוך: אלוך קדיש (עורך), **מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט**, חלק א', העמותה לחקר כוח המגן על שם ישראל גלילי/משרד הביטחון, תל-אביב, 2004, עמ' 567-586
22. על פעולת קיביה ראו: בני מוריס, **מלחמות הגבול של ישראל 1949-1956**, עם עובד, תל-אביב, 1996, עמ' 255-291
23. ראו דיון בהיבטים המשפטיים של פסק הדין: עדי פרוש, ביקורת מבחן "הדגל השחור", בתוך: רוביק רוזנטל, **כפר קאסא אירועים ומיתוס**, הקיבוץ המאוחד, 2000, עמ' 131-177. יגאל עילם, **ממלאי הפקודות**, כתר, ירושלים, 1990, עמ' 53-70
24. יוסף ארגמן, **זה היה סודי ביותר**, משרד הביטחון, 1997; משה זונדר, **סיירת מטכ"ל**, כתר, 2000; אילן כפיר, **ברק - הביורגריה**, אלפא תקשורת, 1998, עמ' 113-120
25. ראו את דברי אלוף דוד עברי, לשעבר מפקד חיל האוויר ומנכ"ל משרד הביטחון, **הארץ**, 28 באוגוסט 2006

